

BIHARI RITA¹**Bosznia-Hercegovina: belső kihívások és EU-csatlakozás****Bosnia and Herzegovina: Internal Challenges and EU Accession****Absztrakt**

2018 az esély éve lehet a Nyugat-Balkán számára. Az Európai Unió 2018. február 6-án bejelentette új stratégiáját, amely Szerbia, Montenegró, Macedónia, Albánia, Bosznia-Hercegovina és Koszovó számára is hiteles bővítési perspektívát kínál. A hatok közül az egyik legbonyolultabb integrációs út elé Bosznia-Hercegovina néz. Az ország 1995 óta küzd a belső biztonsági kihívásokkal, az EU pedig reformokat követel. Bosznia számára a Daytoni Békeszerződés szűk mozgásteret biztosít, amelynek következtében az állami belső integráció sem tudott kialakulni. Az elemzés Bosznia-Hercegovina európai integrációs törekvéseire és az állam belső biztonsági kihívásaira tér ki, valamint esetleges következtetéseket fogalmaz meg a kettős föderatív rendszerben működő államalakulat számára.

Kulcsszavak: Bosznia-Hercegovina, integráció, Európai Unió, belső kihívások, Dayton

Abstract

2018 can be the year of chance for the Western Balkans. On 6th February 2018, the European Union announced its new strategy, which offers credible enlargement perspectives for Serbia, Montenegro, Macedonia, Albania, Bosnia and Herzegovina and Kosovo. Bosnia has one of the most complicated integration paths among them. The country has been struggling with internal security challenges since 1995, and the EU demands reforms. For Bosnia, the Dayton Peace Agreement provides tight space for maneuver, so the internal integration of the state could not have been established. The analysis focuses on Bosnia and Herzegovina's European integration aspirations and the internal security challenges of the state, furthermore compose possible conclusions for the dual federation state-run system.

¹ MH EK, Magyar Honvédség Egészségügyi Központ – HDF MC, Hungarian Defence Forces Medical Centre. E-mail: bihari.rita@hm.gov.hu ORCID: 0000-0003-1012-1941

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

Keywords: Bosnia and Herzegovina, integration, European Union, internal challenges, Dayton

BEVEZETÉS

2017-ben Jean Claude Juncker kijelentette, hogy a Nyugat-Balkán számára hitelt érdemlő bővítési perspektívára van szükség. Idén, 2018. február 6-án megtörtént a Bővítési Stratégia bejelentése. A Stratégia abban hozott újat, hogy a nagy esélyesek, mint Szerbia és Montenegró mellett az integrációban érintett mind a hat nyugat-balkáni államot említi. Ezáltal lehetőséget biztosítva Albániának, Macedóniának, Bosznia-Hercegovinának és Koszovónak is. A tervezet alapján az első csatlakozás 2025-re várható, továbbiakban is szem előtt tartva a jogállamiság, az alapvető jogok, a korrupció és a szervezett bűnözés elleni harcot, valamint az átfogó stabilitás biztosítását a régióban. A Stratégia kitér továbbá a Belgrád–Priština közötti megállapodás 2019-re előirányzott lezárására.² A Stratégia úgy fogalmaz, hogy a Nyugat-Balkán Európa olyan része, amely Uniós tagállamokkal van körbevéve, így nem utolsósorban ezért is, de az EU érdekelt mind politikailag, mind gazdasági szempontból a Nyugat-Balkán számára az EU tagság elérésében. AZ EU hitelt érdemlő bővítési stratégiát kíván nyújtani a Balkán számára, cserébe viszont elvárja a hiteles erőfeszítéseket a reformok előmozdítása terén. A Stratégia hangsúlyozza, hogy az Európai Unióhoz csatlakozás egy választás. Ehhez politikai és társadalmi konszenzusra van szükség.³

A Nyugat-Balkán már ma is részesül az EU jelentős támogatásából, a stabilizációtól az EU belső piacához való széles körű hozzáférést biztosító társulási megállapodáson át a részletes szakpolitikai tanácsadásig. Az új stratégia, amely a Nyugat Balkánra vonatkozik, a Bizottság által 2018. február 6-án elfogadott előirányzat, azonban jelentősen növeli az EU részéről érkező támogatást.⁴

Az érintett országok közül Koszovó mellett Bosznia-Hercegovina az, amelynek az integráció felé vezető útja fokozottan nehezebb a többi, a Stratégiában megjelölt állam csatlakozási folyamatánál. Bosznia-Hercegovina integrációs esélyeit belső biztonsági kihívások teljes vertikuma veti vissza, amelyek kialakulásában részben az 1995-ben aláírt Daytoni Békeszerződés az egyik alapvető tényező.

² EWB: The year of chance for the Balkans: The 5 key events of 2018. European Western Balkans, Center for Contemporary Politics, Belgrade, 2018.

³ European Commission: Communication from the Commission of the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Region. A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans, COM (2018) 65 final, Strasbourg, 2018.

⁴ European Commission: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. The enlargement process, COM, Strasbourg, 2018.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

BOSZNIA-HERCEGOVINA INTEGRÁCIÓS KRONOLÓGIÁJA

Bosznia-Hercegovina 2003 óta potenciális tagjelölt, majd 2008. június 16-án írta alá a Stabilizációs és Társulási Megállapodást. Ennek megkötését az Unió részéről feltételekhez kötötték, amihez a politikai vezetőtől írásban rögzített kötelezettségvállalást vártak el, hogy a továbbiak során is a reformok és az Unió felé haladás lesz a prioritás. 2015. január 29-én történt meg a kötelezettségvállalás, amelyet február 23-án a boszniai parlament is jóváhagyott. Az Európai Unió Tanácsa 2015. április 21-én elfogadott határozata szerint döntöttek Bosznia-Hercegovinát illetően a Stabilizációs és Társulási Megállapodás megkötéséről. A Megállapodás 2015. június 1-jével lépett hatályba.⁵ 2016. február 15-én Dragan Čović a Bosznia-Hercegovinai államelnökség elnöke benyújtotta a tagsági kérelmet, és ezt követően 2016. szeptember 20-án a Tanács következtetéseket fogadott el a csatlakozási kérelemről.⁶ Bosznia még ebben az évben megkapta az Európai Bizottságtól az uniós csatlakozással kapcsolatos több mint 3200 tételt tartalmazó kérdőívet, amelyet 14 hónapos várakozás után 2018. február 28-án sikerült megválaszolva átadni a Bizottságnak.⁷

BOSZNIA BIZTONSÁGI KÖRNYEZETE

Bosznia esetében a gyenge államiség számtalan probléma forrása. Az alkotmányos hatalommegosztás, amit a Daytoni Békeszerződés tartalmaz, nem teremtett működőképes egységet, nincs meg a stabil politikai konszenzus az állam irányítása mögött. Ez rányomja a bélyegét a biztonság- és védelempolitikai helyzetre is. Azonban a védelmi szektorban hatalmas sikernek tekinthető, hogy ma már az egykor két külön életet élő haderő helyett egy közös hadserege van az országnak, amely világos hierarchia alapján működik, egy állami szintű Védelmi Minisztérium irányítása alatt. Habár Boszniában már nincsenek fegyveres konfliktusok, a biztonsági környezet is megváltozott a délszláv háború lezárása óta, és a felszínen stabilitást és biztonságot fedezhetünk fel, mélyebb rétegeiben azonban ugyanúgy megvannak az etnikai feszültségek,⁸ a politikai élet összetett és a konszenzusra való hajlam tulajdonképpen elenyésző. A háború fegyveres vonulatát lezárta a Daytoni Békeszerződés, azonban az ellenségeskedés tovább gyűrűzött a politika színterére. Ez a strukturális bizonytalanság pedig számos biztonsági problémát képtelen kezelni. Az országban uralkodó biztonsági kérdések mind visszavezethetők az elavult Alkotmányra, az egyensúlytalan intézményi működésre, Dayton hiányos végrehajtására, és megmutatják,

⁵ Bosznia-Hercegovina: Stabilizációs és Társulási Megállapodás megkötése. Európai Tanács, Brüsszel, 2015.

⁶ Európai Tanács: Az Európai Unió Tanácsa: A Tanács következtetései Bosznia-Hercegovina Európai Unióhoz való csatlakozása iránti kérelméről. Európai Tanács, Brüsszel, 2016.

⁷ Bosznia-Hercegovina is tett egy lépést az EU-tagság felé. Kitekintő, Budapest, 2018. <http://kitekinto.hu/2018/02/28/europai-ugyek/bosznia-hercegovina-is-tett-egy-lepest-az-eu-tagsag-fele/> (Letöltés: 2018. 03. 01.)

⁸ Domanits András: Bosznia már nem hadszíntér. OrientPress, Budapest, 2016. <http://orientpress.hu/cikk/-bosznia-mar-nem-hadszinter> (Letöltés: 2017. 04. 15.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

hogy valójában mennyire sürgető a 1995-ben elfogadott Egyezmény reformja, amely alapja lehet az integrációnak.

A reformokat tekintve, gazdasági, jogállamiságot és jó kormányzatot megcélzó törekvéseket irányzott elő az Unió Bosznia számára, és a további lépések a csatlakozás felé csak és kizárólag ezen reformok terén elért érdemi változás esetén lehetségesek. Bosznia-Hercegovina az integráció elmélyítése érdekében természetesen fokozatosan előrelép, azonban az Európai Unió állásfoglalása szerint⁹ több olyan terület is van, ami további ki-munkálást igényel. A gazdaság rehabilitációja, az igazságszolgáltatás stabilizálása, új munkahelyek teremtése, csak néhány azok közül a kihívások közül, amelyek az 1995 óta tartó megbékélési folyamatra kedvezőtlenül hatnak, ugyanis az emberi jogok kérdésében, a korrupció felszámolásában, valamint a belső menekültek ügyében is elmaradásokat mutat Bosznia.

BOSZNIA-HERCEGOVINA BELSŐ BIZTONSÁGI HELYZETE

GAZDASÁGI BIZTONSÁG

Az alapvetően nehéz társadalmi-gazdasági helyzetet tovább fokozza a lakosság egyre növekvő elégedetlensége, amely 2014 óta újra előtérbe került, és bár ez 2016-ra javulást mutatott, a reformokat a cselekvési tervvel összhangban minél hamarabb végre kell hajtani. A gazdaságpolitikai koordinációt azonban ellehetetleníti, hogy az entitásoknak egymástól teljesen eltérő gazdasági elképzeléseik vannak. Az etnikai, politikai ellentétek lassítják a reformokat, akadályozzák a befektetéseket, ezzel munkanélküliséget és szegénységet kényszerítve az országra. A munkanélküliségi ráta 2017 decemberében elérte a 38,68%-ot.¹⁰ A magas munkanélküliségi ráta mellett, domináns az országban a szerződés nélkül dolgoztatottak aránya, amely 25 és 45% között mozog.¹¹ Ezekén túlmenően a fekete és szürkegazdaság sajátos viszonya teszi még árnyaltabbá az amúgy is kedvezőtlen képet. A közbeszerzések körüli korrupciónak köszönhetően Bosznia euró milliőkat veszít, miközben a közkiadások és az adósság mértéke rekordmagasságokban van. Bosznia geostratégiai elhelyezkedése is maga után von számos gazdasági kihívást, ugyanis az Európa és Ázsia közötti kereskedelmi útvonalon fekszik, emiatt nagyszerű lehetőséget nyújt az illegális

⁹ Az Európai Parlament állásfoglalására irányuló indítvány a Bizottság Bosznia-Hercegovináról szóló 2016. évi jelentéséről. Külügyi Bizottság, Európai Parlament, Brüsszel, 2017. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2017-0026+0+DOC+XML+V0//HU#> (Letöltés: 2017. 04. 17.)

¹⁰ Bosznia-Hercegovina munkanélküliségi ráta, Trading Economics, 2018. <http://hu.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/unemployment-rate> (Letöltés: 2018. 02. 26.)

¹¹ Bosznia-Hercegovina foglalkoztatottak száma, Trading Economics, 2017. <http://hu.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/employed-persons> (Letöltés: 2017. 04. 15.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

fegyver- és kábítószerkereskedelemnek, valamint az embercsempészetnek.¹² Európai viszonylatban Bosznia azon országok közé tartozik, ahol az 1 főre jutó GDP¹³ a legalacsonyabb. Az állami költségvetés a bonyolult alkotmányos struktúra által létrejött apparátus fenntartását is megcsinálja, az ország bevételének ugyanis 64%-át felemészti ennek az államapparátusnak a finanszírozása. Több helyről kell emiatt forrásokat elvonni, így az infrastruktúra fejlesztésére nem jut elegendő összeg, és az egészségügyi intézmények is elégtelen állapotban vannak. A 2014-ben kialakult tömeges tüntetést is a gazdasági állapot által generált életkörülmények indukálták és nem az etnikai megfontolás.¹⁴ Az elvándorlás egyik fő felelőse is a gazdasági helyzet. Az Európai Unió szemszögéből vizsgálva, már nem is feltétlenül az etnikai ellentétek tompítása, hanem a gazdasági felzárkóztatás lett a prioritás.

POLITIKAI BIZTONSÁG

Az állam bonyolult szerkezete, nagy létszámú államigazgatást eredményezett, amely alapja a politikai instabilitásnak. A Daytoni Békeszerződés az etnikai paritást figyelembe véve a nacionalizmus visszaszorításában játszott nagy szerepet, azonban az Egyezmény elemeinek nem teljes mértékben történő végrehajtása is egy politikai fekete lyukat teremtett az országban. A politikai átmenet még mindig nem zárult le. Bosznia egy belső problémákkal terhelt ország, párhuzamosság, megosztottság, dezintegráltság és a konszenzus teljes hiánya jellemzi. Az Alkotmányt érintő reform az egyik legsürgetőbbé váló reform, ami nélkül pedig Bosznia-Hercegovinának nincs esélye az európai integráció elmélyítésére. A méreteiben is túlzásnak számító emberi jogi keretek között az intézményrendszer megtorpan, ami a lakosság egyre romló életkörülményeit eredményezi. Ilyen politikai túlterheltség mellett is, vagy éppen ezért, fontos az OHR¹⁵ protektori intézménye, és bár évről évre előirányzott a Főképviselet tiszttség megszüntetése, azonban a kényszer által megalkotott állami keretek között nem csak katonailag, de politikailag is szükséges a nemzetközi jelenlét.¹⁶ Az állam és az entitások közigazgatási viszonyában megfigyelhető, hogy kantonálisan vagy akár települési szinten is inkább a közösségi politikai elit legitimitációja és az általuk generált biztonságpolitikai befolyás a mértékadó, és nem a szövetségi szint mutatja meg az irányt az ország egységének. A pártokra jellemző nacionalista viták miatt minden fejlődést támogató folyamat húzódik, amire jó példa a 2010. évi választásokat követő több mint egy év, amikor az új kormány kialakításáról folyt az alkudozás, így a 2011-ben érdemi intézkedés a

¹² Dautović, Kenan: Security Policies in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina. In: Miroslav Hadžić, Milorad Timotić and Predrag Petrović (eds.): Security Policies in the Western Balkans. Belgrade Centre for Security Policy, Belgrade, 2010, 35–59.

¹³ Bosznia-Hercegovina 1 főre jutó GDP, Trading Economics, 2017.

<http://hu.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/gdp-per-capita> (Letöltés: 2017. 04. 15.)

¹⁴ Draveczy-Ury Ádám: A szegénység és az előrelépés hiánya áll a boszniai elégedetlenség hátterében. 02/13. 2014. <http://www.honvedelem.hu/nyomtat/42403> (Letöltés: 2017. 04. 15.)

¹⁵ Office of the High Representative, ENSZ Főképviselet, jelenleg Valentin Inzko tölti be a tisztséget.

¹⁶ Rehn, Olli: Issues: Bosnia and the EU, European Stability Initiative. Esiweb, 2008. http://www.esiweb.org/index.php?lang=am&id=311&film_ID=5&slide_ID=33 (Letöltés: 2017. 04. 15.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

reformok útján nem történt. A politikai vezetők között tapasztalható állandó nézeteltérések miatt helyenként csorbul a demokratikus joggyakorlás. Mostarban 2010 óta még mindig fennálló probléma a helyi képviselők megválasztásának folyamata. Stolacban pedig a 2016-os helyhatósági választások alkalmával a választási tisztviselők ellen követtek el erőszakot. Ahhoz viszont, hogy a prosperitás útján haladjon Bosznia, az Alkotmány reformjára, annak elavultsága miatt elengedhetetlenül szükség van. Az integráció pedig megköveteli a szubszidiaritás elvének megvalósulását, miszerint a problémák kezelését az adott helyen kell megoldani, amihez a felülről érkező beavatkozást a minimumra kell leszorítani.

A közigazgatás szintén széttöredezett és átpolitizált, nehezen tölti be funkcióját, az állami bevételek nagy része a fenntartásokra megy el, alapvető szolgáltatások rendelkezésre bocsátása is akadályokba ütközik, ezzel hátráltatva a reformokat a strukturális és jogalkotási területen. Az igazságszolgáltatás hiányos, a bírói hatékonyságot a politika befolyása gyengíti, az Alkotmánybíróság határozatai pedig több alkalommal is válaszlépés nélkül maradtak. Az igazságszolgáltatás elszámoltathatóságának és átláthatóságának mechanizmusai mindenképp további erősítést igényelnek.

A korrupció felszámolása terén, habár a szándék megvan, az eredmények mégsem igazolják a politikai akaratot.¹⁷ (Valószínűsíthető, hogy ez az akarat inkább csak a nemzetközi közösség felé referálás, üres mögöttes tartalommal.) A korrupció magasabb szintjei elleni küzdelemben hátrány a gyenge és nem megfelelő jogi és intézményi keret. A megosztott, feldarabolt intézményi struktúra akadályozza az együttműködést, az igazságszolgáltatás terén, beleértve a rendőrséget is, ahol szakosodásra lenne szükség, valamint a politikai pártok költségvetéséről, a közbeszerzési eljárásokról egy átfogó nyilvántartásra, ami az állami szektor átláthatóságát biztosíthatná.

A Republika Srpska 2016. szeptember 25-én népszavazásra bocsátotta a Szerb Köztársaság napjáról történő megemlékezést, amely a Daytoni Békeszerződés megsértésének minősült.¹⁸ A nacionalista politikai hanghordozás azonban nem csak a boszniai szerb oldalon bevált gyakorlat, hanem az államot alkotó mindkét entitás, valamint mindhárom etnikum sajátossága is. A Republika Srpska a közrendről szóló törvényével is több alapvető demokratikus jogot sért, amely kiterjed a gyülekezés, az egyesülés és a média szabadságra is, illetve a halálbüntetéséről szóló rendelkezése miatt az Unió többször kifejezte aggodalmát.

Az Európai Unió KKBP¹⁹ területén Bosznia javított a megfelelési arányain, ami elérte a 77%-ot,²⁰ azonban az Unió felhívta a figyelmet arra, hogy külpolitikai terén az egységre kell törekednie a továbbiakban az országnak.

¹⁷ Transparency International Bosna i Hercegovina: Monitoring provodenja antikorupcionih reformi u Bosni i Hercegovini. Sažetak, Sarajevo, 12/2016, 23.

¹⁸ A Republika Srpska január 9-ét nevezte meg a Köztársaság napjának, amely az elszakadási törekvések dátuma is volt 1992-ben, és ezzel a háború egyik kiváltó oka is.

¹⁹ KKBP: Közös kül- és biztonságpolitika.

²⁰ Az Európai Parlament állásfoglalására irányuló indítvány a Bizottság Bosznia-Hercegovináról szóló 2016. évi jelentéséről. Külügyi Bizottság, Európai Parlament, Brüsszel, 2017.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

TÁRSADALMI BIZTONSÁG

A civil társadalom súlyosan tagolt, ami miatt nem alakult ki erős finánciális és egyéb intézményi háttér. Ez időben korlátozóttá teszi azok létezését, és politikai vagy gazdasági értelemben függőségi helyzetbe kerülhetnek, mindezt egy olyan környezetben, ahol nem ritka a civil vagy emberjogi szervezetek ellen elkövetett erőszakos tevékenység. A megkülönböztetés a foglalkoztatás, az oktatás és egészségügy területén egyaránt megtalálható. Az újraelosztási rendszerben pedig a szociális segélyek gyakran nem jutnak el az igazán rászorulóig. A szövetségi szint és az entitások közötti kommunikációs problémák az együttműködés elmaradását vonják maguk után. A nemzeti kisebbségek emiatt nem megfelelően vannak képviselve, a rájuk vonatkozó törvények végrehajtása is a legtöbb esetben elakad. A délszláv háború által felerősödtek a nacionalista érzelmek, és a Daytoni Rendezés óta sem alakult ki egységes nemzetudat. A bosnyákok, horvátok, szerbek mellett még további 17 hivatalosan is elismert kisebbség él Bosznia-Hercegovina területén, az őket védő törvény a nemzeti kisebbségi jogokat illetően 2003-ban lépett életbe.²¹ A közhatalom gyakorlásában az etnikai alapú diszkrimináció szinte természetesnek számító jelenség, amit tovább fokoz a pártok nacionalista politikai retorikája. Habár a Békeszerződés 16 emberi jogi szerződés téziseit ratifikálta, a gyakorlati megvalósulás mindezekből nagyon csekély. A Dayton által életre hívott szerkezet nem biztosít lehetőséget arra a kisebbségeknek, hogy a politikai életben aktívan megjelenjenek. A választásokra vonatkozó jogszabályok, amelyek szintén a Daytoni Békeszerződés által rögzített alkotmányos alapok, sértik az 1950-ben elfogadott Római Egyezmény 14. cikkelyét, amely a megkülönböztetés tilalmára vonatkozik. Ez azonban maga után vonta további 2 cikkely érvényességének a kérdését is, a választásokhoz való jogról és a megkülönböztetés általános tilalmáról. A választásokra vonatkozó jogszabályok reformja tehát az Alkotmány reformjához hasonlóan sürgető, mert a Békeszerződésben rögzített formája nemzetközi egyezményeket sért és diszkriminatív.²²

Az előrelépéshez fontos az alkotmányos reform és az etno-nacionalizmus felszámolása. Az etnikai különbség azonban nem csak a társadalom politikai joggyakorlásában okoz nehézségeket, hanem eltérő vallási gyökereket is jelent Bosznia esetében. Az esetek nagy számában a vallási közösségek is felelőssé tehetőek a kialakult állapotokért. A vallásgyakorlás Boszniában erősen átpolitizált, és mindhárom államalkotó nemzet esetében összefügg a nacionalista beállítottsággal, ami a társadalomformáló erő is. A társadalom szempontjából meghatározó a nagyarányú muszlim lakosság, lélekszámuk ma megközelítőleg másfél

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2017-0026+0+DOC+XML+V0//HU#> (Letöltés: 2017. 04. 17.)

²¹ Szalay Szabolcs: Vészesen fogyó kisebbségek Bosznia-Hercegovinában. Kitekintő, Budapest, 2012. http://kitekinto.hu/europa/2012/04/07/veszesen_fogyo_kisebbssegek_bosznia-hercegovinaban (Letöltés: 2017. 04. 15.)

²² Polgári Eszter: Sejdić és Finci Bosznia-Hercegovina elleni ügye. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának legutóbbi döntéséből. *Fundamentum*, 2010/1, 82–83.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

millió. Közöttük a vahabiták száma kb. tízezerre tehető, de a toborzás a köreikbe folyamatos. Terrorista tevékenység is köthető a boszniai vahabita közösségekhez, ennek ellenére a muzulmán lakosság 12%-ának támogatását élvezik.²³ Ez a támogatás többek között betudható a társadalmi rétegek között egyre szélesedő gazdasági szakadéknak is, és megjelent Boszniában a megélhetési iszlám is, ami az iszlám hitre áttérés esetében anyagi ellentételezéssel jár. A pénzügyi gondok azonban nem csak a Boszniában jelenleg is élő lakosságot érintik, hanem a menekültek visszatérését is az erős forráshiány akadályozza. Dayton rendelkezett a menekültek visszatérésének helyzetéről, a 7. Mellékletre vonatkozó végrehajtási stratégiát már felülvizsgálták, azonban továbbra is nagy a belső menekültek száma.

A korrupció miatt az egészségügy szintén problémáktól terhes, ezen túl még diszkriminatív is, nem egyforma az ellátáshoz a hozzájutás lehetősége az állampolgárok között. A szervezett bűnözés kezeléséhez hiányzik a tudatos hozzáállás. A vonatkozó szervek ugyanis több különböző szinten rendelkeznek cselekvési tervvel, amely nem teremt alapot az egységes álláspontra, ezzel alapjaiban rengeti meg az együttműködés lehetőségét a hatékony fellépés területén. Az oktatásban változatlanul a megosztottság az uralkodó rendező elv. Emiatt nem csak bonyolult, de nem is hatékony. A szegregáció és megkülönböztetés, két iskola egy tető elv alatt érvényesülése a gyakorlat.²⁴

RADIKALIZMUS JELENLÉTE, A HADERŐ ELŐTT ÁLLÓ FELADATOK

A terrorizmus aktív jelenléte, annak finanszírozása, a pénzmosás és az embercsempészet, szintén megkövetelné a kooperációt nemzeti szinten is, azonban az Európai Unió további együttműködést várna el az Europol²⁵-lal és az Eurojust²⁶-tal is. Boszniában a menekültügy és menedékjog szabályozására tett kísérlet is aktuális lenne, ugyanis a migrációs kockázat a Nyugat-Balkáni térségben magasnak mondható. A fiatalok körében a munkanélküliségi arány kimagasló, amely magában hordozza a radikalizálódás lehetőségét. Boszniában bizonyítottan léteznek radikalizálódott közösségek, és a média is partner a szélsőséges ideológiák terjesztésében. A média szabadságát beárnyékolja a politikai nyomásgyakorlás, a tulajdonosi kör átláthatósága itt sem valósul meg.

A fegyveres erők fölötti civil kontroll kiépítése megkezdődött, azonban a háborúból fennmaradó katonai örökség mai napig stabilan tartja magát Bosznia-Hercegovinában. Magas arányban vannak fegyverek és lőszerkeg illetéktelenül magánkézben, és hasonlóan jelentős készlet halmozódott fel nem megfelelő tárolási körülmények között. Ezeknek a

²³ Szentesi Zöldi László – Pósa Károly: *Burkás lányok, minaretek*. Demokrata, Budapest, 2016. <http://www.demokrata.hu/cikk/burkas-lanyok-minaretek> (Letöltés: 2017. 04. 15.)

²⁴ Császár Zsuzsa: *Kisebbség – Oktatás – Politika a Balkánon*. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2011, 51.

²⁵ Europol: Az Európai Unió bűnüldöző hatósága, a súlyos nemzetközi bűnözés, valamint a terrorizmus elleni küzdelemben segíti a tagállamokat.

²⁶ Eurojust: Az Európai Unió ügynöksége, amely felel a bűnügyekben történő nemzetközi igazságszolgáltatás koordinációjáért.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

fegyvereknek a megsemmisítése még mindig folyamatban van. 2019-ig Boszniának az aknamentesítés területén is átfogó megközelítést kell felmutatnia.²⁷ Bosznia bár megteszi a kellő erőfeszítéseket, azonban a védelmi célú ingatlanok állami bejegyzése terén mutatott hiányosság, a fegyveres és titkosszolgálatok hatékonyságának fejlesztése, a védelmi tervezési rendszer és a vezetési irányítási rendszer NATO kompatibilitásá tétele, a védelmi költségvetés átláthatósága még nehéz feladatok elé állítja az országot.

KÖRNYEZETI BIZTONSÁG

A környezeti politika előmozdításában történt lépések ellenére az országhatáron áterjedő környezetszennyezés kérdése máig megoldatlan. Bosznia-Hercegovina szerte kimagasló a vízellátás és vízgazdálkodás problémája, valamint az árvízvédelem hiányosságai. A környezeti károk megelőzésére a források nem állnak rendelkezésre, valamint a természeti vagy technológiai katasztrófa esetében a reagálási és stabilizálási hajlandóság is meglehetősen elégtelen mutatókat produkál. Bosznia-Hercegovinában a környezetvédelmi konvenciók és normák lassú fejlődése és alkalmazása számos kihívást eredményezhet, amelyek szorosan összekapcsolódnak a további biztonsági szektorokkal. Az energiastratégiát tekintve sincs politikai konszenzus Boszniában, és az infrastruktúra is jelentős hiányosságokkal küzd. A kétoldalú és regionális kapcsolataiban törekszik az együttműködésre, viszont Szerbiával és Horvátországgal még így is határkijelölési-gondokba ütközik.

DAYTON SZEREPE A KIALAKULT HELYZETBEN

Bosznia-Hercegovina aktuális állapota szerint a Nyugat-Balkán egyik politikailag, társadalmilag és gazdaságilag is sereghajtó állama. Az a szint, ahol jelenleg az ország tart, sokak véleménye alapján annak köszönhető,²⁸ hogy Dayton olyan keretek közé szorítja az országot, ami gátat szab a fejlődésnek. A kialakult államszerkezet, a két entitásnak a Republika Srpska-nak és a Bosznia-Hercegovinai Föderációnak szélesebb felelősségi hatásköröket juttatott, amíg az állami szintnek ennél jóval szűkebbet. Ez a szerkezet az, ami az alapot adta, amelyből építkezhetett mind az átmeneti időszak, mind pedig az integrációs törekvés és a globalizációs folyamat. A gyenge állam és az erős entitások pedig megeremtettkék az ország nemzeti és nemzetközi politikájának is hátrányos helyzetét. Az állami szintű döntést az entitások gyakran sajátosan értelmezik, és nem hajtják végre. Az elmúlt 22 év alatt ez számos alkalommal előfordult, és mindezt így, nagyon nehéz szankcionálni. A Dayton által vázolt struktúra miatt túl sokszereplős lett a politikai, gazdasági és nemzetközi tárgyalásokban érintettek köre, és ezek a szereplők nem hajlandók az egymással történő együtt-

²⁷ Mine Action Strategy (2009–2019) – Bosnia and Herzegovina, Council of Ministers Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, 2008/4, 9–11.

²⁸ Larkin, Edwin W.: Has the Dayton Peace Agreement stopped progress in Bosnia and Herzegovina?, United States Army National Guard, United States Army War College, Pennsylvania, 2013.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

működésre. Az ország működése összetett, ellentmondásokkal terhes, kevés a beruházás, alig van új vállalkozás, és az európai, euroatlanti integráció is vontatott.

A Daytoni Békeszerződés a nemzetközi közösségek utolsó terve volt, hogy megoldást találjanak a Balkánon dúló válságra. Számos javaslat előzte meg, amelyekben közös volt, hogy politikai megoldást kerestek. Bosznia-Hercegovina etnikai alapon történő felosztása végül Daytonban valósult meg. Az érintett felek által elfogadott legkisebb kompromisszumok kerültek a szerződés tartalmi elemei közé. Az idő próbáját is egyre kevésbé állja ki. Az állami modell, ahogyan azt már láhattuk, egy decentralizált szerkezetet mutat, ez a szerkezet alapvetően hátráltatja a konszenzus lehetőségét. Ahogy a probléma, úgy a megoldás is a Daytoni Megállapodásban gyökerezik. Az elmúlt két évtizedben volt néhány apró módosítás az Alkotmányt illetően is, amikor az entitások Alkotmányát összhangba kellett hozni a Dayton IV. Mellékleteként megtalálható Alkotmánnyal.²⁹ Bosznia-Hercegovina Alkotmányának módosítása azonban a Daytoni Békeszerződés módosítását is jelentené. Természetesen mindkét entitás önkormányzata, valamint a három etnikum képviselői saját érdekeiket követik, és saját álláspontjuk alapján lobbiznak a Megállapodás javításáért. Mindezt úgy, hogy a saját etnikai csoportjuk számára a lehető legjobb javaslatot érik el, miközben azzal korlátozzák vagy akár véget is vetnek a többi etnikai csoport befolyásának. A közös, jól kialakított viszony, mint valami egészen idegen definíció létezik csak a boszniai köztudatban. Ez az ellentét a nemzetközi porondon is megjelenik, és a három etnikum ellenségeskedése blokkolhatja a fontosabb nemzetközi tárgyalásokat is. A lakosság pedig két évtizede nézi ezt tehetetlenül. A 2014-es tiltakozás is viszonylag gyorsan elmúlt, és hatástalan maradt. Ehhez hozzájárul természetesen az a keserű tapasztalattal tarkított meggyőződés is, amit generációkon keresztül hordoz magában Bosznia lakossága, miszerint az etnikai pártokhoz kötődő hűséget, a nepotizmust jutalmazza a politikai vezetés a teljesítmény helyett.³⁰ Ez a politika eredményezte a tömeges munkanélküliséget. Az elégedetlenség hangja pedig nem lett elég erős ahhoz az elmúlt két évtizedben, hogy egy alulról szerveződő mozgalom által szervezzék újjá a politikai viszonyokat Boszniában.

A Daytoni Békeszerződés polgárháborús körülmények között jött létre a szétesett Jugoszláviában. A Keretmegállapodásról pedig az országban nagyon eltérő vélemények alakultak ki. Bosznia-Hercegovinában a „Daytoni” jelzőt a legtöbben pejoratív kicsengésűnek vélik,³¹ csak a Republika Srpska politikai vezetése hivatkozik rendszeresen a Megállapodásra, mert az garantálja az entitás létezését. Arra használják a Daytoni Békeszerző-

²⁹ Constitutional reform in Bosnia and Herzegovina. Monitoring Committee, Parliamentary Assembly, Strasbourg, Doc.10982, 2006.

<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileD=11406&lang=en> (Letöltés: 2017. 04. 17.)

³⁰ Pasić, L.: 20 years after Dayton: where is Bosnia and Herzegovina Today?, Balkananalysis.com Special Publication, 29. 02. 2016.

³¹ Borger, J.: Bosnia's bitter, flawed peace deal, 20 years on. *The Guardian* (London), 2015. <https://www.theguardian.com/global/2015/nov/10/bosnia-bitter-flawed-peace-deal-dayton-agreement-20-years-on> (Letöltés: 2017. 04. 17.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

dést, hogy autonómiájukat erősítsék a Föderációval szemben. A horvátok ezzel szemben neheztelve tapasztalták, hogy Dayton nem biztosította számukra a saját entitást Bosznia-Hercegovinán belül. Úgy érezték, hogy ezzel hátrányosan megkülönböztették őket a szerbek és a bosnyákok mögött.

Akadnak persze támogatói is a Daytoni Békeszerződésnek, miszerint pozitívan értékelhető, hogy a Megállapodás elérte a célját, a háborúnak véget vetett, és fenntartja Bosznia-Hercegovinát, mint egységes államot. Hangsúlyozzák, hogy a Megállapodásnak vannak bizonyos hiányosságai,³² amelyek akadályozzák az ország fejlődését. Ezért felelőssé leginkább a nemzetközi közösség egyoldalú megközelítését lehet tenni, illetve az entitások etnikai alapú létezését. A hangsúly is inkább az etnikai önrendelkezésen, van és ezt a jogot helyezik prioritásba, a boszniai állampolgárok emberi jogai fölé. A legtöbb nézőpont az államot a masszívan túlméretezett kormánnyal és közigazgatási apparátussal jellemzi, amely ösztönzi a korrupciót és a nepotizmust, ahelyett, hogy megfékezne azt. Úgy vélik, az állam nem hatékony és nem gazdaságos, a GDP több mint felét az adminisztrációra költik, ami azt igazolja, hogy Dayton „nem sikerült”. Akad azonban egy álláspont, amely minden oldalon tetten érhető, miszerint Bosznia-Hercegovina nem rendelkezik teljes szuverenitással, hanem Dayton kényszerítette ebbe a sémába.³³ Erre a Főmegbízott Intézményének (OHR)³⁴ létezése a magyarázat és az a tény, hogy számos nemzetközi szervezet, valamint az Egyesült Államok és más nyugati országok nagykövetségei is hatással vannak a boszniai politikai intézményekre és szereplőkre. Van viszont olyan réteg Boszniában, akik azt akarják elérni, hogy a Főmegbízott nagyobb mértékben éljen a bonni felhatalmazással, ezzel felülkerekedve és elhárítva az ország parlamentjeiben regnáló kormányzó pártok akadályozó manővereit. Ez azonban a szuverenitás elvesztését jelentené, és egyben önkéntes lemondást néhány döntési jogkörrel.

A gyakorlatban, parlamenti szinten széleskörű konszenzus kellene az Alkotmánymódosításhoz, amely jelenleg még nincs kilátásban. Ehelyett erőfeszítéseket tesznek, hogy teljes mértékben kihasználják a rendelkezésre álló lehetőségeket, amelyek Dayton hatásköre alatt elérhetők. Huszonkét év telt el a Megállapodás aláírása óta, Bosznia-Hercegovina mégsem kapott elég erőt állami szinten az entitásokkal szemben, hogy elvégezze feladatát, és fejlődéshez vezesse az országot.

³² A Megállapodásnak számos pontja van, amelyek reformra, felülvizsgálatra éretek. A legfontosabbak ezek közül, a 2–4., –10. mellékletek, ezek rendelkeznek a belső közigazgatási határok etnikai alapú meghúzásáról, az Alkotmányról és az alkotmányos struktúráról, továbbá az ENSZ Főképviseleti tiszt-ségről, amely a polgári végrehajtás érdekében jött létre, azonban ezzel párhuzamosan az ország politikai vezetésében nem fejlődött ki a felelősségteljes politizálás.

³³ Mal, Polona – Rus, Tina – Voh Boštic, Anže: Post-Conflict Reconstruction of Bosnia, Security in South Eastern Europe. International Institute for Middle East and Balkan Studies, Faculty of Social Sciences University of Ljubljana, Ljubljana, 2007.

³⁴ OHR (Bosnia and Herzegovina): Office of the High Representative, ENSZ Főképviselet, aki a Daytoni Békeszerződés polgári végrehajtásáért felel.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

KÖVETKEZTETÉSEK

A változásra szükség van Bosznia-Hercegovinában. A nemzetközi közösség reformokat vár. A Dayton által kialakított, nem integratív belső keretek között, az elmúlt két évtized tapasztalata is mutatja, hogy a helyzet önmagában nem javul. Több sürgős reform is az ENSZ Főképviseleje által jött létre, viszont pont ez a hivatali tisztség, amely az ország szuverén voltát is megkérdőjelezi, és gátja volt eddig is a demokratikus intézményi fejlődésnek. A nemzetközi közösség hozzáállását leginkább az tükrözi, hogy ha nem is tökéletesen, de ha valamennyire működik, akkor nem avatkoznak közbe.³⁵ Kérdéses, hogy ez pusztán érdektelenség vagy a beavatkozást követő esetleges kudarcból való félelem, vagy forráshiány. Az éremnek két oldala van. Így nem csak a nemzetközi közösség felelőssége egyedül a kialakult állapot. A három etnikai csoport sem mutat hatékonyságot a politikai döntéshozatalban. Erről a pontról Boszniát, ahol jelenleg tart, egy erős gazdasági fejlődés tudná kibillenteni. Ez ugyanis kulcsfontosságú. A három etnikum eltérő fejlődése mikro és makro szinten is aszimmetrikus fejlődést produkál. Az egyik entitás haladna, amíg a másik épp lassítja ugyanazt a folyamatot. Ez az integrációs folyamatokban is megfigyelhető. Az EU elérése pedig a legerősebb integrációs tényező lehet. A helyzet összetett, de nem reménytelen.

Dayton több ponton is elavult, túlhaladta az idő. Szembetűnő probléma, hogy a két entitás úgy éli egy országon belül az önálló politikai életét, hogy nincs köztük függőségi kapcsolat. A Republika Srpska és a szarajevói vezetés között kialakult nexus zérónak mondható. Szarajevó és Milorad Dodik politikája is erősödik, miközben Bosznia-Hercegovina állami szinten gyengül. Ez az alapvető dinamika határozza meg Boszniát, és tehet arról, hogy a reformok nem a megfelelő ütemben zajlanak. Az ország nem funkcionál, inkább csak vegetál, még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy egy közel négyéves háborús helyzet után az újjáépítési folyamat akár generációkon keresztül is eltarthat. Így azonban az európai, euroatlanti integrációhoz kevés, amit nyújtani tudnak.

A Daytoni Egyezménynek eredményei mellett hosszú távon a hiányosságai is megmutatkoztak. Bizton állíthatjuk, hogy a kiigazítás jövőbementató, haladást segítő intézkedés lehet az állami szint és a két entitás között fennálló kapcsolat rendszerében. Minden más, jelentsen ez akár új személyeket vagy újabb generációt, aki felváltja, illetve leváltja az aktuálisan regnáló politikai elitet, vagy újabb kereskedelmi kapcsolatokat, nem lesznek hatásosak, a bizonytalanság tehát marad. Mindamelllett a központi kormány és az entítások közötti hatalmi viszony kezelése nem lehetetlen. 2006-ban az áprilisi csomag néven ismert alkotmányos reform majdnem elfogadásra került, ott nem az örökös renitens szerbeken csúszott el az előrelépés. Nyilvánvalóan, adott körülmények között lettek volna csak hajlandók erre, viszont a megfelelő ösztönzők hatására, helyrehozható a Dayton által okozott „hiba”. Ezáltal az ország is kitorhetne a működésképtelen létből. Ehhez azonban szükség

³⁵ Mal – Rus – Boštic: i. m.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

van arra, hogy politikai nyomást gyakoroljanak az entitásokra, akár nemzetközi szinten is. A nemzetközi közösség szerepe viszont továbbra is kérdéses.

A változás alapját az etnikai megosztottságtól fokozatos eltávolodás és az egyedi jogok előtérbe kerülése kell, hogy jelentse a kollektív jogok helyett. Az állami berendezkedést és a közigazgatást le kell egyszerűsíteni, és az intézményrendszer is átalakításra szorul. Bosznia esetében a legfontosabbak:

- a kollektív (többtagú) állami szervezet helyett, amely együtt gyakorolja az államfői jogokat, egy közvetlenül választott államfői tisztség kialakítása;
- a parlament átalakításában az etnikai megosztottságtól terhes politikai berendezkedés megújítása;
- a három hatalmi ág és a költségvetési jogkörök közötti összhang megteremtése, amely kompetens az Európai Unióval, és a működő piacgazdaság kiépülését is segíti, ezáltal a belső kohéziót erősíti;
- a hatáskörök elosztása érdekében is indokolt a közigazgatás és a hozzá rendelhető források közötti egyensúly kialakítása;
- a vétójogok korlátozása, ne az etnikai csatározás eszköze legyen, hanem kizárólag a közös felelősségi körbe tartozó döntések esetén élhessenek ezzel a joggal;
- a kisebbségi jogok, beleértve a hivatalosan elismert 17 nációt és a szerb, bosnyák, horvát etnikum adott területen kisebbségként felmerülő jogainak jelentősebb védelme és a két etnikum, a Republika Srpska és Bosznia-Hercegovinai Föderáció entitásnak és ez utóbbin belül a kantonok jogköreinek csökkentése;
- a választójogot ne az etnikai hovatartozása határozza meg;
- a nacionalista retorikát meg kell fékezni;
- a menekültek számára pedig javítani kell a visszatérők reintegrációs esélyeit.³⁶

Az igazgatási struktúra átalakítása, a két entitás politikai függősége mellett, ki kell alakítani a gazdasági egymásrataltságot is. Fokozni kell az exportot, gazdasági stratégiai kapcsolatokat kell Boszniának kialakítania, és nemzetközi megállapodásokon keresztül is támogatni kell az ország gazdasági teljesítményének javítását. Ennek egyenes következménye lehet az országba áramló több befektetés, amely új foglalkoztatási lehetőségeket teremt, és esélyt az életszínvonal növekedésére.

Az állandó és olykor kiélezett területi problémák, mint a szerbek elszakadási törekvései vagy a horvátok harmadik entitás kérdése sem feltétlenül jelentenek akadályt. Aleksandar Vučić ugyanis nem ápol kiegyensúlyozott politikai kapcsolatot Milorad Dodikkal. Igaz, a NATO csatlakozás kérdésében azonos az álláspontjuk. Továbbá a Szerbiához csatlakozás

³⁶ Az Európai Parlament állásfoglalása a Daytoni Békemegállapodás 20. évfordulójáról, Állásfoglalásra irányuló indítvány, Európai Parlament, Brüsszel, 2015. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+B8-2015-1397+0+DOC+XML+V0//HU> (Letöltés: 2017. 04. 17.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

esélye a Republika Srpska esetében kicsi, mivel Szerbia elsődleges külpolitikai célja az EU tagság, és ha Aleksandar Vučić nem támogatja Bosznia-Hercegovina szuverenitását és területi integritását, akkor Belgrád esélyei az integráció sikeres lezárására minimálisan csökkennek. A horvátok esetében pedig megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy mindig a bosnyákok és szerbek által diktált iramot követték. Így ez a kapcsolat, ami a bosnyákok és a szerbek közötti lendület meghatározója, ez, ami a lényeges pont. Már csak azért is, mert Boszniában a szerbek körül keletkezik a legtöbb probléma. A Republika Srpska és Szarajevó között egy esetlegesen kialakuló kooperatív viszony azonban segítséget jelenthet, ami a horvátok együttműködésére is pozitívan hatna.

Egy multietnikus környezetben, ahol korábban az etnikai konfliktus eszköze lett a célzott erőszak alkalmazása, nem szabad alkotmányos garanciákat adni a további nacionalista politika gyakorlására. Dayton viszont ehhez kiváló alapot teremtett. A változáshoz Boszniának újra segítségre van szüksége. Ebben a segítségben a helyi erőknél és a nemzetközi közösségeknek is szerepet kell vállalniuk. A szövetségi szint tekintélyének növekedése és a két entitás közötti függőségi viszony kialakítása és annak megtartása a legfontosabb feladat, amely a jövőben Bosznia-Hercegovinát az önálló működés útjára terelheti és felszámolhatja a belső biztonsági kihívásokat is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Az Európai Parlament állásfoglalása a Daytoni Békemegállapodás 20. évfordulójáról, Állásfoglalásra irányuló indítvány. Európai Parlament, Brüsszel, 2015. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+B8-2015-1397+0+DOC+XML+V0//HU> (Letöltés: 2017. 04. 17.)
2. Az Európai Parlament állásfoglalására irányuló indítvány a Bizottság Bosznia-Hercegovináról szóló 2016. évi jelentéséről. Külügyi Bizottság, Európai Parlament, Brüsszel, 2017. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2017-0026+0+DOC+XML+V0//HU#> (Letöltés: 2017. 04. 17.)
3. Borger, J.: Bosnia's bitter, flawed peace deal, 20 years on. *The Guardian* (London), 2015. <https://www.theguardian.com/global/2015/nov/10/bosnia-bitter-flawed-peace-deal-dayton-agreement-20-years-on> (Letöltés: 2017. 04. 17.)
4. Bosznia-Hercegovina: Stabilizációs és Társulási Megállapodás megkötése. Európai Tanács, Brüsszel, 2015.
5. Bosznia-Hercegovina 1 főre jutó GDP. Trading Economics, 2017. <http://hu.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/gdp-per-capita> (Letöltés: 2017. 04. 15.)
6. Bosznia-Hercegovina foglalkoztatottak száma. Trading Economics, 2017. <http://hu.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/employed-persons> (Letöltés: 2017. 04. 15.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

7. Bosznia-Hercegovina is tett egy lépést az EU-tagság felé. Kitekintő, Budapest, 2018. <http://kitekinto.hu/2018/02/28/europai-ugyek/bosznia-hercegovina-is-tett-egy-lepest-az-eu-tagsag-fele/> (Letöltés: 2018. 03. 01.)
8. Bosznia-Hercegovina munkanélküliségi ráta. Trading Economics, 2018. <http://hu.tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/unemployment-rate> (Letöltés: 2018. 02. 26.)
9. Constitutional reform in Bosnia and Herzegovina. Monitoring Committee, Parliamentary Assembly, Strasbourg, Doc.10982, 2006. <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11406&lang=en> (Letöltés: 2017. 04. 17.)
10. Császár Zsuzsa: Kisebbség – Oktatás – Politika a Balkánon. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2011.
11. Dautović, Kenan: Security Policies in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina. In: Miroslav Hadzic, Milorad Timotic and Predrag Petrovic (eds.): Security Policies in the Western Balkans. Belgrade Centre for Security Policy, Belgrade, 2010.
12. Domanits András: Bosznia már nem hadszíntér. OrientPress, Budapest, 2016. <http://orientpress.hu/cikk/-bosznia-mar-nem-hadszinter> (Letöltés: 2017. 04. 15.)
13. Draveczy-Ury Ádám: A szegénység és az előrelépés hiánya áll a boszniai elégedetlenség hátterében. 02/13. 2014. <http://www.honvedelem.hu/nyomtat/42403> (Letöltés: 2017. 04. 15.)
14. Európai Tanács, Az Európai Unió Tanácsa: A Tanács következtetései Bosznia-Hercegovina Európai Unióhoz való csatlakozása iránti kérelméről. Európai Tanács, Brüsszel, 2016.
15. European Commission: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. The enlargement process, COM, Strasbourg, 2018.
16. European Commission: Communication from the Commission of the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Region. A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans, COM (2018) 65 final, Strasbourg, 2018.
17. EWB: The year of chance for the Balkans: The 5 key events of 2018, European Western Balkans. Center for Contemporary Politics, Belgrade, 2018.
18. Larkin, Edwin W.: Has the Dayton Peace Agreement stopped progress in Bosnia and Herzegovina? United States Army National Guard, United States Army War College, Pennsylvania, 2013.
19. Mal, Polona – Rus, Tina – Voh Boštic: Anže, Post-Conflict Reconstruction of Bosnia, International Institute for Middle East and Balkan Studies, Security in South Eastern Europe, Faculty of Social Sciences University of Ljubljana, Ljubljana, 2007.
20. Mine Action Strategy (2009–2019) – Bosnia and Herzegovina, Council of Ministers Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2008/4.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2018. XI. évfolyam 2. szám

21. Pasić, L.: 20 years after Dayton: where is Bosnia and Herzegovina Today?, *Balkananalysis.com Special Publication*, 29.02.2016.
22. Polgári Eszter: Sejdić és Finci Bosznia-Hercegovina elleni ügye, *Az Emberi Jogok Európai Bíróságának legutóbbi döntéséből. Fundamentum* (Budapest), 2010/1.
23. Rehn, Olli: Issues: Bosnia and the EU, *European Stability Initiative. Esiweb*, 2008. http://www.esiweb.org/index.php?lang=am&id=311&film_ID=5&slide_ID=33 (Letöltés: 2017. 04. 15.)
24. Szalay Szabolcs, Vészesen fogyó kisebbségek Bosznia-Hercegovinában, *Kitekintő*, Budapest, 2012. http://kitekinto.hu/europa/2012/04/07/veszesen_fogyo_kisebbsenek_bosznia-hercegovinaban (2017.04.15.)
25. Szentesi Zöldi László – Pósa Károly: *Burkás lányok, minaretek*. Demokrata, Budapest, 2016. <http://www.demokrata.hu/cikk/burkas-lanyok-minaretek> (Letöltés: 2017. 04. 15.)
26. *Transparency International Bosna i Hercegovina: Monitoring provodenja antikorupcionih reformi u Bosni i Hercegovini*. Sažetak, Sarajevo, 12/2016.